

Жумажанова Ф.Т.

филол.ғ.к., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Farahanum@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ

Бұл мақалада қазақ әдебиеттану ғылымында тарихи және теориялық жағынан барлық қыры толық күйінде, жан-жақты зерттеле қоймаған аса күрделі проблемалардың бірі қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүр жалғастығы жан-жақты қарастырылды. Ал қазақ әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығының бастау көзі ежелгі әдебиет нұсқаларында жатқандықтан, сол жәдігерлерге бірсыпыра тоқталуға тура келеді. Соңғы жылдары ұлттық әдебиеттану ғылымы ескі жәдігерлерге үңілу барысында көптеген жетістіктерге қол жеткізгендігі сөз етіледі. Ғылыми зерттеулер мен әдебиеттер қатарынан ең алдымен ерекшелеп зер салуға ықпал еткені Абай еңбектері болғанмен оған дейін де шариғат тақырыбын Бұқар жырау Қалқаманұлы, Дулат Бабатайұлы, Мәделі Жүсіп қожа, Майлықожа Сұлтанқожаұлы жырлағаны ақиқат. Алайда аты аталған қазақ ақындары бастауды қайдан алды. Оларға кім, не үлгі болды деген сауалдардың төңірегінде ой қозғалды, бұл мәселенің төркіні ежелгі әдебиет нұсқаларында жатқаны әдебиет тарихынан мәлім. Сөзіміз дәйекті болу үшін ежелгі әдебиетті зерттеушілер мен сол тұстағы мұраларға үңілдік.

Түйін сөздер: дәстүр сабақтастығы, шариғат тақырыбы, ежелгі әдебиет, әдеби мұра, жәдігер, сопылық әдебиет.

Zhumazhanova F.T.

Candidate of Philology, Senior Lecturer,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Farahanum@mail.ru

Succession of Traditions in the Kazakh Literature

This article considers one of the most difficult and insufficiently studied problems – in diachronic and theoretical aspects – the succession of traditions in the Kazakh literature. As the main source of the succession of traditions in Kazakh literature is the pieces of work from the ancient literature, for us the study of them is important. Nowadays they are becoming the research object of national literature studies. The issue of sharia was considered and covered not only in the works of Abay, but also in the works of early other Kazakh poets like Bukhar Zhyrau Kalkamanuly, Dulat Babatayuly, Zhusip Khoja, and Mailykhoja Sultankhojauuly. Who or what contributed to the coverage of this issue in the writings of poets remains interesting and relevant, and the answer, as we know from the history of literature, is in the works of that period, which became the object of our research.

Key words: Succession of traditions, Sharia, ancient literature, literary heritage, masterpiece, Sufi literature.

Жумажанова Ф.Т.

к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Farahanum@mail.ru

Преимственность традиций в казахской литературе

В настоящей статье рассматривается, с одной стороны, одна из сложных, а с другой – недостаточно изученных в диахроническом и теоретическом аспектах проблем – преимственность традиций в казахской литературе. Учитывая то, что источником преимственности традиций в казахской литературе являются произведения из древней литературы, для нас их изучение является ключевым. В последнее время именно древние литературные произведения становятся

объектом исследования национального литературоведения. Вопрос шариата освещался не только в произведениях Абая, но и в произведениях других ранних казахских поэтов – Бухар Жырау Калкаманулы, Дулат Бабатайұлы, Жүсіп Ходжа, Майлыкожа Султанходжаұлы. Кто или что поспособствовало освещению данного вопроса в трудах поэтов, остается интересным и актуальным, а ответ, как известно нам из истории литературы, находится в самих произведениях данного периода, которые и стали объектом нашего исследования.

Ключевые слова: преемственность традиций, шариат, древняя литература, литературное наследие, шедевр, суфийская литература.

Кіріспе

Қазақ әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығын сөз етер алдында ежелгі әдебиетті зерттеушілер мен сол тұстағы мұраларға үңіліп көруге болады. Әдебиет акын-жазушылардың өздері өмір сүрген дәуірінің шынайы картинасы болып табылады. Ежелгі дәуір әдебиетін арнайы зерттеген ғалымдардың еңбегі туралы Т. Кәкішұлы былай дейді: «Айрықша белсене еңбек еткен Мырзатай Жолдасбеков (архон жазбалары), Мұхтар Мағауин (жыраулар поэзиясы), Асқар Егеубаев (көне жазба әдебиет), жалпылай шолу жасаған Ханғали Сүйіншәлиевтерге студенттік жәрдемін тигізіп жүрген Алма Қыраубаева сынды қарындастарымыз болды» (Кәкішев Т., 1992:6). XIII-XIV ғасыр әдебиеті жөнінде А. Қыраубаева мынадай тұжырым жасайды: «Әдебиетіміздің тарихында өзіндік із қалдырған осындай елеулі мұралардың бірі – XIII-XIV ғасырлардағы ескерткіштер. Осы кезең ескерткіштеріне тән жанрлық, тақырыптық, көркем тілдік сипаттардың ізі, өзара сабақтастық кейінгі дәуірлердегі әдебиетімізден, әсіресе XIX-XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінен жақсы байқалады» (Қыраубаева А., 2006:12). Олай болса, XIX-XX ғасыр басындағы әдебиетті сөз ету үшін сол ежелгі әдебиет нұсқаларына үңілген жөн.

«Көркемдік дәстүр жалғастығы – қазақ әдебиеттану ғылымында тарихи және теориялық жағынан барлық қыры толық күйінде, жан-жақты зерттеле қоймаған аса күрделі проблемалардың бірі болып табылады. Ал, бұл мәселені ғылыми тұрғыдан зерттеу – ұлттық сөз өнерінің эстетикалық қуатын, философиялық мән-мағынасын, әрбір әдеби жәдігерліктің өмірге келу себептерін айқындап алуға мүмкіндік береді» (Халифа Алтай Ғақып ұлы, 1994:11), – деген ғалымдардың пікіріне сүйенетін болсақ, қазақ әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығының бастау көзі ежелгі әдебиет нұсқаларында жатқандықтан, сол жәдігерлерге бірсыпыра тоқталуға тура келеді. Соңғы жылдары ұлттық әдебиеттану ғылымы ескі жәдігерлерге үңілу барсында көптеген же-

тістіктерге қол жеткізді. Соның нәтижесінде 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» жасалды. Бұл еңбекте фольклор үлгілерінен бастап, қазіргі тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінің даму үлгілері түгел қамтылғанын ескерсек, осы еңбектің 2-томы ежелгі дәуір және орта ғасыр әдебиетіне арналған. Мұнда ежелгі дәуір әдебиеті мен орта ғасырлардағы көне түркі жазба жәдігерлері мен қарахандықтар тұсындағы әдебиет тұтастай қамтылып зерттеу нысанына алынды. Аталған дәуір әдебиетін зерттеуші ғалымдар сақтардың қаһармандық дастандарынан «Алып Ер Тоңға» мен «Шу» дастанын, ғұндардың батырлық жырларынан «Атилла», «Көк бөрі», «Ергенекон» дастандары мен «Хуастуанифт» әдеби жәдігерлерін тыңғылықты зерттеп, ғылыми айналымға түсірді. Зерттеуде ежелгі дәуір әдебиетінің маманы Н. Келімбетов исламға дейін өмір сүрген зороастризм діні жөнінде былай дейді: «Исламға дейінгі зороастризм діні бойынша, бүкіл жанды және жансыз табиғаттың иесі – Күн болып табылады. Жер бетіндегі тіршілік атаулы аспандағы мәңгілік Күнге тәуелді. Сол себепті ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтар таңертең Күн көкжиектен көтеріліп, шығып келе жатқанда және кешкісін батып бара жатқанда оған сыйынып, құлшылық ететін болған. Күн-Тәңірінің құрметіне жылқы малынан құрбандық шалып отырған. Мұндай әдет-ғұрыптың бәрі зороастризм дінінің негізгі кітабы – «Авестада» айтылған» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 2006:20). Олай болса, ежелгі әдебиет нұсқаларындағы Көкке, Күнге, Айға, Отқа, Жерге, Суға табыну осы діннің өмір сүрген уақытымен тікелей байланысты болып шығады. Ғұндардың да сақтар тәрізді Көк тәңіріне, Күнге табынғанын ескеретін болсақ, Мағжан Жұмабаевтың да «Ерте күнде отты Күннен Ғұн туған, Отты Ғұннан от боп ойнап мен туғам» деуі де осыдан. «Алып Ер Тоңға» жырындағы мына жолдарға үңіліп көрелік:

Алып Ер Тоңға келеді,
Жүз мың әскер ереді.
Жүз мың жебе керемді.

Жер қайысқан қол еді,
Тәңір сүйіп жаратқан,
Әлемді өзіне қаратқан
Қаһарын жауға таратқан,
Көк тәңірінің ұлы еді
(Қазақ әдебиетінің тарихы, 2006:30)

Осы үзіндідегі Алып Ер тоңғаны тәңірінің өзі сүйіп жаратса, сол тәңірі Көк тәңірі екендігіне көзіміз жетеді. Бұл жолдар жоғарыда айтылған зороастризм дінінің жыр жолдарындағы шынайы көрінісі. Олай болса, қазақ әдебиетіндегі шарият көріністерін сөз еткенде ежелгі әдебиет нұсқаларында жаратушы Аллаһ тағала емес, Көк, Күн, Ай, От, Жер, Су болып саналған. Қазақ арасында жаңа айды көргенде айтатын «Жаңа ай жарылқа, ескі ай есірке» деген ұғым түсініктер, отқа май құю сынды әдет-ғұрыптардың бастау көзі ежелгі дәуірлерден ұласып келе жатқандығын байқауға болады. Ежелгі әдебиетті зерттеуші ғалымдар ҮІ-ХҮ ғасырлардағы нұсқалардың өзін өз ішінен үш дәуірге бөліп зерттеп жүргені мәлім. Осы жүйелеуге сүйенетін болсақ: 1. ҮІ-ІХ ғасырлардағы көне түркі әдебиет ескерткіштері. 2. X-XII ғасырлардағы әдебиет. 3. XIII-XIV ғасырлардағы әдебиет» (Келімбетов Н., 1991:10), – деп бөле отырып сөз етуге негіз бар. Аталған дәуірлердің бәрінен де бірнеше мысал келтіруге болады.

Тәңірідей, тәңіріден жаралған
Түрк білге, қаған
Бұл шақта отырдым.
Сөзімді түгел естіндер, – (Келімбетов Н., 1991: 5).

деп басталатын Орхон ескерткіштеріндегі «Күлтегінде» (ҮІІ ғасыр) осындай жолдар көптеп кездеседі:

Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған (Келімбетов Н., 1991:10).

Тәңірі (сонда) былай деген екен.

Хан бердім,
Ханыңды тастап бағындың:
Бағынғаның үшін (басқаға)
Тәңірі (сені) өлімші етті,
Түркі халқы қырылды,
Әлсіреді, жойылды (Келімбетов Н., 1991:26).

«Күлтегін» жырын алғаш оқыған дат ғалымы В. Томсен (1893 жылдың 23 қарашасында) «Тәңірі», «Түрік» деген екі сөзді ажыратқан. Сөйтіп ұмыт болған көне мәдениет нұсқасы қайта жаңғырғанда қазақтар өздеріне етене жақын сөз-

дермен: Тәңір, Түркі, Бек, Бай деген ұғымдармен қайта кездеседі. Бұл түркі мәдениеті мен қазақ мәдениетінің үзілмеген сабақтастығының белгісі. Тәңірге сенудің исламдағы Аллаға құлшылық етуден аса күрделі айырмашылығы жоқ. Бұрын тәңіріне сыйынған көшпелілер, енді Аллаға құлшылық етіп, аузына қайсысы бұрын түссе соны: Тәңірді – Алламен, Алланы – Тәңірмен еркін орын ауыстырып айта береді», – дейді философ ғалым (Есім Ғ., 1994:19).

Ал жоғарыдағы мысалда келтіргендей түркілердің Көк тәңіріге жалбарынуы жөнінде ежелгі дәуір әдебиетін зерттеуші ғалым Н. Келімбетов мынадай тұжырым жасайды: «Ежелгі түріктер негізінен қос күшке – Көкке (оны Тәңірі деп те атаған) және Жерге (Жер-Суға) сыйынатын болғаны тарихтан жақсы мәлім. Қарапайым түріктер өздерінің қағандарын сол Көк-Тәңірінің әмірімен билік жүргізіп отыр деп түсінген. Сонымен бірге, түріктер табынатын үшінші күш болған. Ол – үйдегі от басы, бала-шағаны қорғаушы әйел тәңірісі Ұмай» (Келімбетов Н., 1991:30).

XI ғасырда өмір сүрген Жүсіп Баласағұн «Құдатғу білік» атты дастанын Қарахандар елінің қағаны Әбу Әли Хасан Сүлеймен Арыслан хан Бураханға тарту еткені мәлім.

Өзін уа ұлы Аллаһтың құдіреттілігі айтылады

Аллаһ атымен бастадым сөз әлібін,
Жарылқаған, жаратқан бір тәңірім!
Шексіз құрмет, шүкірлік мың да бір,
Ол мәңгілік, Хаққа лайық кіл қадір.
Жаратты Ол: жасыл көк, ай, Күн, түнді,
Қара жер, ел, заман, уақыт, бұл күнді....
(Келімбетов Н., 1991:15-16).

Аллаһтың Елшісі туралы айтылады,
оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын
34. Рахымды Ием пайғамбарын жіберді,
Кісі езгісі, ел сарасы жігерлі.
35. Түнек түнде шамы болды халықтың,
Саған, жұртқа нұрын шашты ол жарықтың!
36. Ол Аллаһтың жаршысы, ерім, білгейсің,
Сен содан соң, тура жолға кіргенсің
(Келімбетов Н., 1991:17)

Алла және оның елшілері туралы айтылатын дастанды әдебиетші ғалым А. Егеубаев: «Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастаны әлем әдебиетінің асыл қазыналарының қатарындағы көне түркі поэзиясының өлмес мұраларының бірі», – деп бағалайды.

Аталған еңбектің жазылу мақсаты мен оның сол тұстағы атқарған қызметі, көркемдік құралдары жөнінде философ ғалым Ғ. Есім мынадай

тұжырым жасайды: «Сонымен «Құдатғу білік» түркі мен араб-парсы мәдениетінің тоғысуы (синтезі) нәтижесінде дүниеге келген шығарма. Бұл өз заманындағы теңдесі жоқ ерекше дүние. Адам, Қоғам, болмыс туралы оқулықтар болмаған кезде, ол ел басшыларының, ғұламалардың, зиялы қауымның сүйікті әрі қажетті кітабына айналған. Кітапта символ көп. Мысалы, күн әділдіктің, ай дәулеттің символдары. Бұл арабтардан енген түсініктер емес. Сірә, бұлар тәңірге сыйынған жұрттың символдары болғанға ұқсайды» (Есім Ғ., 1994:24).

Ғалымдардың пікірлерінен шығатын қорытынды Жүсіп Балсағұн Құран Кәрімді негізге ала отырып, елді бірлікке шақыра білді. Басшылардың бұқара халықты қалай басқаруы туралы ой салды. Сондықтан да негізгі төрт кейіпкердің арасындағы сұхбаттарды «Әділет», «Дәулет», «Ақыл», «Қанағат» сынды ұлы қасиеттер төңірегіне ұштастыра білді. Оның негізгі кейіпкерлері Дәулет пен Қанағат өмірден өткен соң Әділет хан мен Ақыл уәзірі екеуінің дәулет пен қанағатты іздеуіне құрылған дастан қызғылықты оқылады. Дастанның автордың елді біріктіру, көркейту, дамыту сынды үлкен арман-мақсаттарынан туындағаны анық. Сондықтан да ол мемлекет деген не, оның берекесі мен бірлігі неде деген сауалдарға жауап іздеді. Білім мен біліктің, тіл мен діннің, үлкен адамгершіліктің бастауы Құран Кәрімде жатса, автордың бұл дастанда сол ізгіліктерді қалай дамыту керектігіне деген сүйіспеншілігі мен құштарлығы басым еді.

Соңғы жылдары ұлттық әдебиетіміздің қоржыны «Тәзкіре-и Бұғра хан» атты мұрамен толыққаны мәлім. «Тәзкіре-и Бұғра хан» – Қарахандар әулеті билеген (X-XII ғ.) кезеңдегі түрік қағанатының тарихы мен аталған мемлекеттің басты тұлғалары жайында аса құнды мәліметтер бере алатын әдеби әрі агиографиялық шығарма». Бұл шығармада Орта ғасырдағы Қашқар, Жетісу, Орта Азия аймақтарындағы Ислам діні мен мәдениетінің таралуынан да біраз мағлұматтар беріледі. Мәселен, бесінші бөлімдегі «Әзіреті Расул мен қарыздар хикаясы» былай басталады: «Бисмиллаһ-ир рахман-ир рахим! Көне хикаялардан хабар беруші әңгімешілер мен шежірешілердің кітаптарында мынадай бір тәмсіл оқиғаны баяндайды. Күндерде [2-п] бір күн Әзіреті Расул Алла Тағала (с.ғ.с) сахабаларымен таң намазын аяқтап, михрабта отыр еді. Бір пақыр кісі келіп өтініш қылды: «Иә, Алланың елшісі, екі мың алтын қарызым бар еді біреуге, берерге қаражатым жоқ. Қарыз иесі қы-

сым көрсетіп жатыр», – деді. Расул Алланың (с.ғ.с) сарай қызметкерлері мен байлардан ешбірі тебіренбеді. Әл-қисса, [пақыр] үш мәрте арыз қылды. Әзірет Пайғамбардың (с.ғ.с) көмекшілері мен байлардан тағы да еш кісі жауап бермеді. [Сол уақытта] Әзірет Әлди (р.а.ғ.) орнынан тұрып: «Иә, Расул Алла, бұ пақырды ертіп барып, екі мың алтын қарызын мен берейін», – деп әлгі кедейді алып шықты. Үйіне ертіп келді», – деп басталады. Міне, көріп отырғанымыздай аталған мұрада пайғамбарлар туралы аңыз-әңгімелер осылайша өріліп отырады. А. Әбдірасылқызы: «Дүниежүзілік әдебиет тарихының қазына қорын молайтқан таңдаулы туындылардың елеулі бөлігі сопылық әдебиет өкілдерінің қаламына тиесілі. Сопылық таным белгілері адамзат қоғамының алғашқы дәуірінен бастап байқалып, бірқатар өркениеттер тарихында өзіндік із қалдырған. Бұл құбылыстың ішкі-сыртқы ерекшеліктері айқындалып, бірегей жүйелі үлгісі қалыптасқан кезеңі б.э.д. VIII-IX ғасырларына сәйкес келеді. Сопылық ілім теориялық тұрғыдан толық қалыптасқанға дейін-ақ оның мән-мазмұны ауызша және жазбаша әдеби шығармаларда көрініс тауып отырады. Бертінде бұл үрдіс барынша жетілдіріліп, сопылық әдебиеттің өзіне тән заңдылықтары қалыптасты. Болмысты қабылдау мен түсінудің иррационалдық жолын ұстанған сопылар тудырған әдебиеттің өзіндік идеялық бағыты, дара көркемдік әлемі, қалыптасқан бейнелілік жүйесі, талғаулы эстетикалық құндылықтары болды. Аталмыш әдебиет тарихындағы бірегей ақындық мектептер араб-парсы және түркі сопылығына тән. Ал түркі сопылық поэзиясының көшбасшысы «Түркістан пірі», «Әулиелердің сұлтаны» деген аттармен мәшһүр болған Қожа Ахмет Йасауи болатын», – дейді. Бұдан шығатын қорытынды оның сопылық поэзияның негізін салушы екендігі. Қожа Ахмет Йасауидың «Диуани хикметінен» («Ақыл кітабы») мысал келтіре отырып осы пікірлердің астарына үңіліп көрелік:

1. «Бісміллә» деп баян еттім хикмет айтып,
2. Шәкірттерге дүр мен гәуһар шаштым міне.
61. Жеті жаста Арыстан Баба қалдым салам,
62. Мұстапаның аманатын бер деп маған.
63. Сол мезетте мың бір зікір еттім тамам,
64. Нәпсім тыйып Аллаға бет бұрдым міне.
77. Зікір салып мүсәпір-дуана болдым,
78. Хақтан өзге бір сөз де сөйлемес болдым.
79. От іздеген көбелектей шәкірт болдым,
80. Шоқ болып күйіп-жанып ұштым міне.
81. Жалған атақтан арылып сәби болдым,
82. Алла атын айта-айта ашық болдым.

83. Аллаға бар жаныммен адал болдым,
 84. «Фанафи Алла» мақамына салдым міне.
 85. Сүндет емес кәпірге де берсе азар,
 86. Көңіл қатты, діл азардан құдай безер.
 87. Ондай құлға Алланың азабы даяр,
 88. Даналардан бұл сөзді естіп айттым міне
 (Қожа Ахмет Иасауи, 1993:19-20)

Хикметтен келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай Қожа Ахмет Иасауи таза жолды Алланың ақ жолынан таба білген. «Ақын өзінің «Диуани хикметіне» жазған алғы сөзінде жалпы мұсылман дінінің негізгі қағида шарттарын, парыз-қарыздарын байыппен баяндайды. Мұндағы ой-тұжырымдары сегіз жүйеден тұрады. Олары: Тәубашылдық, Ғибадатшылдық, Махаббат, Сабырлық, Шүкіршілік, Ризашылдық, Заһидшілдік «анықтық», Ғаріптік. Бұларды түйіп айтсақ, адам құдайды танып білу үшін не істеу керек, қандай уәжіп, парыздарды орындау қажет дей отырып, сондай-ақ адамгершілік, әділдік, адалдық, мейірім, рақым, Аллаға деген сүйіспендік сияқты мәселелер арнайы сөз болады» (Қожа Ахмет Иасауи, 1993:12).

Ақынның «Диуани хикметінде» негізінен Ислам дінінің қағидалары қамтылғандықтан ол үлкен беделге ие болды. Себебі Иасауидің негізгі тірегі Құран Кәрім еді. Осы ойымызды ғалымдардың төмендегі пікірі растайды: «Ахмед Йесеуидің осыншама көп ардақталуы оның халифаларын (орынбасарлары) жан-жаққа жіберіп, тағлым-тәрбие саласында келелі қызмет істегендігінен деп ойлаймыз. Бұған қоса, Ахмед Йесеуи бабамыз түркі тілін пайдаланып, түркі халықтарының Исламиятты Ұғынуында қалың бұқараға әсер еткен өсиеттер қалдырған. Осы себепке байланысты оның есімі көшпелі һәм отырықшы түркілер арасында Қорқыт ата, Шопан ата, Манас Батыр секілді мәшһүр тұлғалардың қатарында, тіпті олардан жоғары дәрежеде алатын болған. Мәселен, Хұсамаддин Шарафәддинұлы тарапынан 1584-1588 жылдары жазылған «Рисала-и Тауарих-и Бұлғария» атты еңбекте Ахмед Йесеуидің даңқының қыпшақтар һәм бұлғарлар арасында өте жоғары болғаны жазылған».

Осы ойды С. Дәуітов «Қазақ әдебиетіндегі Қожа Ахмет Иасауи дәстүрлері» атты кейінгі зерттеулерінде кеңейте зерттеді. Оның хикметтерінің мәнін ашу мақсатында астарына үңіліп ой түйді. Соның нәтижесінде: «Сопы ақын адам баласын адал еңбекке, үлкенді сыйлап, кішіні құрмет етуге, әке мен шешені, туған-туысты қадірлеуге, әсіресе, «Алланы бір, пайғамбарды хақ» деп мойындау керектігін баса айта келіп,

жалпы халықты имандылыққа үндеу арқылы мұсылманшылықтың шынайы жолын нұсқайды. Әсіресе, ар тазалығы мен жан тазалығына көңіл бөледі, «малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген халықтық пәлсапа тұрғысынан толғанады. Өз заманының көкейтесті мәселесі – оқу-ағарту ісін жолға қоюға, әділ билік жүргізу ісіне көп көңіл бөлді. Қожа Ахмет Иасауидің ел ішіне берік салып кеткен ислам дәстүрін бүкіл түркі елінің ақындары қабылдап, ғасырлардан ғасырларға жалғастыра жырлаған. Олардың қатарында біздің қазақ шайырларының да орны бар» (Қожа Ахмет Иасауи, 1993:3).

Қожа Ахметтің шығармалары жөнінде С. Дәуітов былай дейді: «Орта ғасырда ғұмыр кешкен Иасауи сол дәуірдің перзенті болғандықтан Алланы бір, пайғамбарды хақ, Құранды шын деп білген ғұлама. Ол Алланы бар жаныммен жырлаған кемеңгер, жаратушының жалғыз екенін, теңдесі жоқұлық екенін, ешқандай мұқтажының жоқ екенін, әуелден бар, ақырында да бір өзі қалатынын шынайы толғағаны мәлім. Осындай жаны мөлдір тақуаның ел-жұрттан безіп жер астына кіруі (хлуette жатуы) адам таң қаларлық дүние. Не үшін солай болды, кейбір деректерге қарағанда пайғамбарымыз (с.а.у.) алпыс үш жасында көз жұмды, (біздің пайғамбар жасы деп жүргеніміз – алпыс үш жас) осы себепті Қожа Ахмет Иасауи де пайғамбардан артық жасамаймын деп жер астына түсіпті делінген. Бұл мүмкін рас та шығар, Қожа Ахметке сөз берсек, ол:

Таң сәріде дүйсенбі күн жерге кірдім,
 Мұстапаға қайғы тұтып кірдім, маңа.
 Алпыс үште сүндет деді естіп білдім,
 Мұстапаға аза тұтып кірдім, маңа, –

дейді» (Дәуітов С., 2001: 34).

XII ғасырдың аяғы мен XIII ғасырдың басында өмір сүрген Ахмед Йүгінекидің тәлім-тәрбиеге құрылған «Ақиқат сыйы» атты дидактикалық еңбегінде де Алла жолы ашық көрініс берген. Адамгершілік, білім, мораль мәселелерін сөз ете отырып Алланың сөздерінен мысалдар беріледі: «Пайғамбар – оған Алланың нұры жаусын! былай деген: Алла кішіпейілдінің абыройын асырады, Тәкаппардың құтын қашырады». Немесе: «Алла Тағала сәлем айтқан: «Қатты ашуды басу керек, адамдардың қатесін кешіру керек», өйткені Алла игілік жасағандарды сүйеді. Алланың елшісінің оған Алланың нұры жаусын! – Айтқандарынан: «Қатты ашу келгенде оны тоқтата білген адамның жүрегін

Алла қасиетке толтырады» – Алланың елшісі осылай деген, «Алланың сәлемі мынадай: «Алла сабырлықты сүйеді, өйткені әр қасіреттің соңы қуаныш: Алланың елшісі – оған Алланың нұры жаусын! – былай деген: «Жақсылықтан үміт етсең, сабыр ет», «Аллатағаланың сәлемі: «Сендегі таусылады, Алланикі мәңгі-бақи».

Ақынның мұрасын зерттеушілер оның осы дастаны жөнінде мынадай тұжырым жасайды: «Ахмет Йүгнекидің «Ақиқат сыйы» дастаны тақырыптық-мазмұндық, композициялық құрылымы жағынан ғана емес, жанрлық тұрғыдан алғанда орта ғасырдағы түркі әдебиетіне өзіндік үлес қосқан шығарма болып саналады. Дастанды жазу барысында шайыр орта ғасырда кеңінен мәлім болған қасида, қыйтға, рубаи сынды шығыстың поэзиялық жанрларын еркін пайдаланғанын талдау арқылы анықталды. Йүгнеки бір шығармада әртүрлі жанрларды қолдана отырып, өлең өрнегінің інжу-маржан үлгілерін жасаған. Сол арқылы ақын орта ғасырдағы түркі поэзиясының тұғырын биікке көтеруге өз үлесін қосып отыр. Бұл еңбектің авторы бірқатар жанрды қатар пайдаланып, өлең жазуды жақсы меңгерген талантты ақындардың қатарына қосылады».

«Ақиқат сыйы» поэмасында көрініп тұрғанындай, ол сыртқы құрылымының, өлшем өрнегінің жаңашылдығымен түркі өлеңінің тарихындағы бірегей туындыларының қатарына жатады. Атап айтар болсақ, дастанның композициялық құрылымы дәстүрлі шығыс поэтикасына сәйкес құрылған. Орта ғасырда өмір сүрген түркі ақындары шығармаларын алып қарайтын болсақ, олар жеті бөлімге бөліп жазылғанын көруге болады:

1. Алланың жалғыз екенін мойындап, қамқорлығы мен мейірімділігін дәріптейтін бөлім «*тәуһид*» деп аталады.

2. Алладан медет тілеп, жалбарыну – «*мінажат*».

3. Мұхаммед пайғамбар мен оның сахабаларына арнау өлең – «*на'т*».

4. Шығарма тарту етілген кісіге арналған мадақ сөз – «*мәдһия*».

5. «*Себеб-и Телиф немесе Себеб-и Китаб*» деген тарауда шығарманың жазылу себебін түсіндіреді.

6. Мұнан кейінгі бөлімде автор поэманың негізгі тақырыбын баяндауға көшеді. Ол шығыс әдебиетінде «*ағаз-и дастан*» деп аталады.

7. Автордың аты, шығарманың жазылып біткен кезеңі көрсетілген қорытынды сөз – «*хатиме*». Мұндай шарт Шығыс әдебиетіне

тән, яғни онда шығарманың мақсаты мен себебі анықталады. Сонымен қатар онда айтылған ойлар оқырманға үлгі-насихат береді [3, 138].

«Ақиқат сыйының» құрылысы жөнінде зерттеуші мынадай тұжырым жасайды. «Ал, енді «Ақиқат сыйында» кездесетін қасиданы құрылысы жағынан мынадай бөліктерге бөліп қарастыруға болады:

нәсиб (кіріспе) – Алла және оның рахымы мен құдіретін жырлайтын тарау;

гиризгаһ (көшу, өту) – пайғамбарымыз Мұхаммедке (с.а.у) салауат, төрт сахабаға мадақ; Бұл жолдар келесі бөлімге өту, көшу («гиризгаһ») қызметін атқарып, нәсиб пен мадақтың арасын жалғастырып тұрады. Келесі бөлімге көшуде айтылған өлең жолдары тақырыптық жағынан кіріспеге де, мадаққа да жатады.

мадих (мақтау) – Испансалар бекті мақтау. Мадақтау бөлігінде жыр арналған тұлғаның сияптарын әдеттегіден тыс әсерлі етіп көрсету талап етіледі. Ахмет Йүгнеки де бұл үрдістен ауытқымай, бектің сипатын аса талғаммен, ұтымды тіл, бедерлі оймен сипаттаған.

Ду,а – кітапты арнаған адамға дұға жасау» .

1186 жылы қайтыс болған Ахмет Яссауидің жолын қуған мұриті Сүлеймен Бақырғанидің «Бақырғани кітабы» немесе «Ақыр заман кітабына» назар салып көрелік. Мұнда да сопылық дәстүр дәріптеледі. Адамгершілік, ғашықтық, білім бәрі де Алланың ақ жолында екендігін Бақырғани жеткізе жырлаған:

Құдайға құлшылық еткің келсе,
Таңсәриде тұруды әдет қыл.
Өзіңді (тозақ) отынан құтқарғың келсе,
Таңсәриде тұруды әдет қыл.
Алланы еске түсіру жаннан дағы тәтірек
Сәрі уақыты болғанда.
Балдан артық шырыны
Сәрі уақыты болғанда.
Көңілінде болса хауіп-қатер
Алла саған назар салар (Келімбетов Н.,1991:162).
Ей, Тәңірім, өзің білесің,
Сенен өзге кімім бар?
Жалғыз дарасың және барсың.
Сенен өзге кімім бар? (Келімбетов Н.,1991:163).

XIII-XIV ғасырлардағы түркі халықтарының тіршілігінде үлкен әлеуметтік оқиға болғаны тарихтан мәлім. Шыңғысхан жаулап алған Дешті Қыпшақ (қыпшақтар мекендеген далалар) жерінде мемлекет тілі қыпшақ тілі болып қалғандықтан жергілікті халықтың тілінде әдеби шығармалар туып отырды. Солардың қатарын Әлидің «Қисса Иүсүфі» (1233), Сәйф Сарайдың «Гүлстан бит-тури» (1391), Хұсам Катибтің «Жұмжұмасы»

(1369-70), Рабғузидің «Қисса-и Рабғузиі» (1310), Хорезмидің «Махаббатнамасы» (1353), тағы басқалар толтырады. Аталған дәуір ескерткіштердің ең көрнектілерінің бірі «Махаббатнама» болса, мұнда да Аллаға деген сүйіспеншілік біраз орын алған. Мәселен:

Алланың мәртебесі ассын сенің сұлу шағында,
Менің орным – есігіңнің алдында.
Бар жаһанның қайғысы есірік етер көзіңде,
Аллаға аян, иса демі сенің шырын сөзіңде.
Падишасың сұлулықтың сәніндей,
Сүйем сені аспандағы тәңірдей.
Құдайыма сыйынып, дариядан өгтім амалдап,
О шеті мен бұ шетін Үрімнің шықтым аралап
(Нұрмұратов С., 2007: 105).

1310 жылы жазылған Бұрһанеддин ұлы қазы Насреддин Рабғузидің «Рабғузи қиссалары» да Алланың атымен басталады: «Нух алайһи с-салам (Алланың нұры жаусын) бір махалладан екінші махаллаға (көше, аудан) жортып жүріп (құдай туралы) үгіт-насихат, уағыз айтатын еді». Рабғузидің біраз қиссалары кейде мифтік, енді бірде өмірде болған тарихи адамдар жайындағы әңгімелердің негізін құрайды. Солардың бір мысалы – Зұлқарнайн туралы әңгімелер. Ал, пайғамбарлар туралы әңгімелердің негізгі көзі Құран Кәрімде жатқаны белгілі. Олай болса, пайғамбарлар жайындағы хикаялардың шығармашылық қиялмен толығып отырғаны дау туғызбайды. Насреддин Рабғузидің қиссаларындағы даналық тағылымдар жөнінде философия ғылымдарының докторы, профессор С. Нұрмұратов былай дейді: «Түркілік орта ғасырлық ойшыл Рабғузи өзінің терең ойлы мысалға толы шығармаларында өнегелі, тәлімдік үлгілерді оқырмандарына ұсынады. Әрине, Рабғузи қиссалары мұсылмандық сюжеттерді өрнектеуге арналуы сол замандағы басымдылық танытқан дүниетаным – ислам принциптері мен қалыптары екенін білдіреді. Бірақ басқа діндерде кездесетін ұғымдар мен аңыздар да бұл қиссалардан орын алған». Осы тақырыпты арнайы зерттеп, ғылыми айналымға түсірген зерттеушінің пікіріне сүйенетін болсақ, Г. Асқарова былай дейді: «Рабғузи ескерткішіндегі «Жүсіп Сыддық» қиссасының нақты дереккөздері – Құран Кәрім мен Библия. Құран Кәрім кітабындағы Адам ата мен Хауа анадан басталған пайғамбарлар, тарихи тұлғалар хақындағы сүрелер аяттары әдеби-фольклорлық сюжеттердің таралу негізі болды» зерттеушінің өзіне дейінгі М. Әуезов, Е.Ә. Бертельс, А.И. Конрад, А. Қыраубаева сынды шығыстану-

шылардың пікіріне сүйене отырып ұсынған тұжырымы көңілге қонымды.

XIII-XV ғасырлардағы Мәмлүктер кезіндегі түркі-қыпшақ тілінде жазылған әдеби жәдігерлерді зерттеушілердің пікірі де жоғарыдағы зерттеушілердің пікірін толықтырады даусыз. Осы кезеңдегі әдеби мұраларды зерттеуші А. Әлібекұлы былай дейді: «Мәмлүктер билігі тұсындағы түркі-қыпшақ әдебиеті тек поэзияда ғана емес, сонымен қатар, прозалық жанрларда да өз нәтижесін көрсетті. Түркі тектес билік иелері араб, парсы тілдеріндегі тарихи деректерді, шежірелерді, әдеби шығармаларды, діни еңбектерді, шарият заңдарын көптеп аудартты. Кейбір ақындар мен жазушылар өз еңбектерін қара сөзді поэзиямен араластыра жазуды дәстүрге айналдырды. Әсіресе, прозалық жанрлармен діни әңгімелер, уағыздар, халық батырларының өмірлері, тарихи шығармалар, үгіт-насихаттар жазылды. Мәмлүктер билігі тұсында «Мың бір түн» оқиғалары толық аяқталып, хатқа түседі. Сонымен қатар, «Кәлила мен Димна», «Тотынама» ертегілері жинақталып, түркі тілдеріне аударылады» (Әлібекұлы А., 2005: 23).

XIV-XVI ғасырларда проза түрінде хатқа түскен «Қорқыт ата кітабында» мынадай жолдар кездеседі: «Кім де кімнің ұлы, қызы жоқ, қара отауға қондырыңдар, қара киіз астына төсендер, қара қойдың етін алдына тартыңдар, жесе жесін, жемесе тұрсын да кетсін, – депті. Ұлы барын ақ отауға, қызы барын қызыл отауға қондырыңдар, ұлы, қызы жоқты Аллах Тағала қарғапты, біз дағы қарғаймыз, мейлі білсін», – депті (Келімбетов Н., 1991:48). «Келіп мені қарсы алды, қара отауға қондырды, қара киізді астыма төседі, қара қойдың етін алдыма тартты, «ұлы, қызы жоқты Тәңірі тағала қарғапты, біз дағы қарғаймыз, мейлі біл» деді. Сенен болды ма, менен болды ма? Тәңірі Тағала бізге бір батпан ұл бермеуі неденді? – деді...» (Келімбетов Н., 1991:49-50). «Бір аузы дуалының алғысы келіп Аллах Тағала аян берді: әйелі жүкті болды, біраз мезгілден соңыра бір ұл туды. Баланы сүт анаға берді, бақтырды» (Келімбетов Н., 1991:50). Осы келтірілген мысалдар ол тұстағы көркем туындылардың негізгі сюжеті Құранда жатқандығын аңғартады. Осы келтірілген мысалдардың өзі шығарма авторларының айтпақ ойын Құран аяттарымен, Алланың сөзімен толықтырып отыруын көздеуден туған. Мұнан шығатын қорытынды ислам діні қалыптасқаннан кейін туған жәдігерлерде Құран аяттары мен Хадис сүрелерін авторлар белгілі мақсатпен жүйелі түрде пайдаланып отырған. Біз сөз етіп отырған кезең әдебиетінің

ірі бір өкілі – Мырза Хайдар Дулати. Ол ХҮІ ғасырдың перзенті. «Ол осы күнгі қазақ, қырғыз, өзбек секілді түркі халықтары ұлт боп ұйып, тарих сахнасына көтеріле бастаған кезеңде өмір сүрді» (Дербісәлі Ә., 2003: 6). Көрнекті мемлекет қайраткері, ақын, ғұлама ғалым, қолбасшының «Тарих-и рашиди» атты әлемге әйгілі классикалық туындысы 2003 жылы тұңғыш рет тәржімаланып қазақ оқрмандарының қолына тиді. «Хақ жолындағылар тарихы» деп аталатын кітапта ХІҮ ғасырдан ХҮІ ғасырдың орта кезіне дейінгі тарихи оқиғалар қамтылған. «Мейірімді, рақымды Алланың атымен бастаймын» деп басталатын «кітаптың алғашқы кіріспе бөлімі (қолжазбаның 16-3а бетінің ортасына дейін) Мұхаммед Хайдар өзі көрсеткендей, Шарафаддин Әли Йәздидің «Зафар наме» еңбегінің «Алғы сөзінен» алынған Аллаға және оның елшісі Мұхаммедке және діндар төрт халифаға мадақ сөздерден тұрады», – дейді шығыстанушы ғалым Ә. Дербісәлі (Дербісәлі Ә., 2003:39). Ал, автор шығарманың жазылуы жөнінде өзі былай дейді: «Ал бүгін, 951 (1544-1545) жылы, ол хикаяларды, аңыз-әңгімелерді есінде сақтап қалған адам кемде-кем. Егер де мен батыл түрде осы маңызды іске бел шешіп кірісіп, бет бұрмасам моғол хандарының шежіресі тарих бетінен мүлдем жойылып кетеді-ау деген жүрек лүпілі еді бұл.

Қаншама ойланып, толғансам да бұл кітаптың кіріспесін жазуға өзімнен іштей [сенімділік] таппай қиналдым.

Алламызды барынша беремін деп сыйпаттап, Шын пенделік жасадым, енді отырмын қипақтап.

Жалғыздығын Алланың есіме алсам күйемін, Дірілдейді сүйегім, сырқырайды сүйегім.

Мен ахуалардың жетекшісі, әлем міскіндерінің қолдаушысы, шарифаттың негізгі хикметін және басқа ережесінің білгірі, нақыл да ақыл сөздің данасы Маулана Шарафаддин Әли Йәздидің «Зафар наме» кітабының алғы сөзін жолбастаушым әрі ақ тілекшім болсын деп сөзбе сөз келтіріп отырмын. Бұл тарих (еңбек) екі кітаптан тұрады. Бірінші кітапта Тоғлық Темір ханның өмірінен басталып, бүгінде хан тағының сән-салтанат болып отырған Әбдірашид ханның өміріне тоқталынады. Екінші кітапта: мен пақырдың өмірі, естігендері, көрген-білгендері, өзбек, шағатай хандары мен сұлтандарының тарихы және өз замандастарымның [басынан өткен] оқиғалары баяндалады» (Дербісәлі Ә., 2003: 40-41). «Тарихи жырлардың батырлық эпостан жанрлық айырмашылығы бар. Көріп

отырғанмыздай автор үлкен еңбекті Алланың атымен бастайды. Аталған шығарманы арнайы зерттеген шығыстанушы ғалым И. Жеменей бұл шығарма туралы мынадай тұжырым жасайды: «Шығарманың басты ерекшелігінің бірі – Мырза Хайдардың исламдық дүниетанымынды жатыр. Екіншіден, Мырза Хайдар өз кейіпкерлерінің қадір-қасиетін, ішкі психологиялық ахуалын бейнелеуде, тарихи оқиғалар мен саяси жағдайларға байланысты өз көзқарастарын танытар тұста Құран аяттарын басты өлшем ретінде алады. Исламдық тұрғыдан баға береді. Бұл жалпы шығыс әдебиетіне тән ерекшеліктің бірі.

Мырза Хайдар шығыс әдебиетінің дәстүрлі тәсілдерінің бірі – «тәзмінді» (қазақшалап айтқанда «кепіл сөз» деп алып) пайдаланған. Бұл тәсілде автор басқа бір ақынның өлең жолдарын, мақал-мәтел немесе ел ішіне кеңінен тараған қанатты сөздерді де өз ойын айқындауға, әсерлілігін арттыруға әңгіме арасында келтіріп отырған» (Жеменей И., 2007: 15). Ғалымның шығарманы зерттеудің нәтижесінде жасаған тұжырымы көңілге қонымды. Сонымен бірге мұнда «тәзмін», «тәлһим» сынды дәстүрлі әдістерді пайдалануы, ғұмырнамалық, тарихи мемуарлық шығарма болғандықтан тарихи деректерге сүйеніп отыруын да ғалым баса айтқан болатын. Бұл шығармада Құран аяттары мен Хадис сөздердің өте жиі ұшырауын сол тұстағы тұтас түркі әдебиетінен ортақ сипат деп тануға болады. Себебі, ол тұстағы күллі шайырлар мен ақындар, тарихшылар мен жыраулар Алланы хаһ деп танып, оның Құранды басты нысана етіп отырған. Сондықтан да оған жиі-жиі сүйеніп отыратын болған. Кейінгі жылдары табылған Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Жаһан наме» атты поэмасының Берлин кітапханасы мен Шыңжаң қоғамдық ғылымдар Академиясының қолжазбалар қорында сақталған екі нұсқасын шығыстанушы Ә. Дербісәлі салыстыра отырып олардың арасында бөлендей айырмашылықтың жоқ екендігін ғылыми түрде дәлелдейді. «Қазақтардың көрші елдермен және Таяу Орта, Қиыр Шығыс елдерімен тарихи-мәдени байланысының бастауы көне ғасырларға кетеді. Сондықтан да «Панчатантра», «Калила мен Димна», «Тоты-наме», «Мың бір түн», «Верталдың жиырма бес әңгімесі» секілді жинақтарға әр түрлі әңгімелер мен тәмсілдер қазақ ауылдарында айтылып жүрді» деген пікірге сүйенетін болсақ, қазақ ақын-жазушылары шығыс әдебиетіндегі мұраларды қазақ ортасына мольнан алып келіп отырған. Сондықтан қазақ әдебиетін шығыста бөліп алып қарауға болмайды. Жоғарыда көрсетілгендей олардың

бәрінің де түп төркіні сонау ғұн, сақ дәуірінен басталады. Бұл ойымызға жоғарыда сөз болған ежелгі әдебиет нұсқалары мысал бола алады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ежелгі дәуір әдебиетінің нұсқалар, яғни сақтардың «Алып Ер Тонға» мен «Шу», ғұндардың «Атилла», «Көк бөрі», «Ергекон» дастандары мен «Хуастуанифтта» Көк тәңіріге табыну басым болса, ислам діні келгеннен кейінгі туған орта ғасыр мен қараханиттер дәуірінде туған жәдігерлерде Аллаға мінажат ету көрінісі басым екендігіне көз жеткіздік. Шығыс әдебиетін зерттеуші ғалым Ә. Дербісәлінің Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Жаһан намеде» поэмасының құрылымы жөнінде айтқан: «Ежелгі мұсылман Шығыс әдебиетінде кейбір көркем дүниелер әдетте «хамд» – мақтау, «Мүнажат» – мінажат, «наът» – теңеу (эпитет), «мадх» – мадах және «сабаби назми китаб» – кітаптың жазылу себебі іспетті шартты бөлімдерден тұрады. «Жаһан намеде» де осы қағида бұзылмаған. Әйтсе де, Кеңес дәуірінде ондай шығармалардың көпшілігінің осы бөлімі коммунистік идеология шарттарына сай келмейтіндіктен алынып тасталынатын. Біз

ол әдетті бұзып, поэманың қылауына да тимей, дастан мәтінін толық сақтадық» (Дербісәлі Ә., 2003: 473), – деген пікірін VIII-XV ғасырларда дүниеге келген күллі рухани мұралар жөнінде де қабылдауға болады. Себебі, жоғарыда мысалға келтірілген еңбектердің бәрінде де бірінші Алланың атына мақтау айтылатындығына көз жеткіздік. Олай болса, алғашында Көк тәңіріге, ислам дінін қабылдағаннан кейінгі күллі мұсылман халықтарының Алланы хақ деп танығанына жоғарыда сөз болған тасқа түскен жазбалар мысал бола алады. Құран аяттары мен Хадис сүрелеріне сүйене отырып ойды жинақтау, Мұхаммед пайғамбар мен басқа да пайғамбарлар туралы аңыз-әңгімелерді жырға қосу, олардың имандылық жолындағы өмірлерін өнеге ету күллі түркі халықтарының әдеби мұраларына ортақ сипат болып табылады. Бұл тұста дүниеге келген әдеби жәдігерлердің көркемдік негізгі жетістігі – Құран аяттары мен Хадис сүрелерін көркем шығармада орынды пайдалана білуі. Жоғарыда аты аталған еңбектерде баяндау, әңгімелеу, монолог, диалог, кейіпкер сөзі сынды әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, сол тұстағы өмір шындығын хатқа түсіру арқылы түркі халықтарының көркем шежіресі жасалды.

Әдебиеттер

- Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 264 б.
 Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. – XIII-XIV ғасырлардағы түркі тілді әдебиет. – Екінші рет басылуы. – Алматы: «Алатау» баспа-полиграфиялық корпорациясы. – 2006. – 168 б.
 Халифа Алтай Ғақып ұлы. Ғибадатул ислам. – Алматы: Берен, 1994. – 128 б.
 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Ежелгі дәуір және орта ғасыр әдебиеті. – Алматы: ҚазАқпарат, 2006. – 2 т. – 448 б.
 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті (Толықтырылып, екінші рет басылуы). – Алматы: Ана тілі, 1991. – 264 б.
 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. Екінші кітап. (Құрастырған және өмірбаяндық деректерді жазған филология ғылымының кандидаты А. Қыраубаева). – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280 б.
 Есім Ғ. Хакім Абай. – Алматы: Ата мұра, 1994. – 200 б.
 Қожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). Жинақты баспаға әзірлеп, қазақшаға аударғандар: М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітұлы, М. Шафиғи. – Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы. – 1993. – 262 б.
 Дәуітов С. «Қазақ әдебиетіндегі Қожа Ахмет Иасауи дәстүрлері»: филол. ғыл. д-ры. автореф. ... – Алматы, 2001. – 55 б.
 Нұрмұратов С. Насреддин Рабғузи қиссаларындағы даналық тағылымдар // Шәкәрім әлемі. – 2007. – №1. – 60-63-бб.
 Әлібекұлы А. Мәмлүктер кезіндегі түркі-қыпшақ әдебиеті (дамуы, әдеби өкілдері, өлең өлшемі): филол. ғыл. канд. автореф. ... – Алматы, 2005. – 26 б.
 Дербісәлі Ә. Ислам және заман. – Алматы: Дәуір. – 2003. – 560 б.
 Жеменей И. Мырза Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» әдеби жәдігері: филол. ғыл. д-ры. автореф. ... – Алматы, 2007. – 54 б.

References

- Kakyshev T.K. Sanadagy zharalar. [Sorcery wounds] - Almaty: Qazaqstan,1992.-264b
 QyraubaeavaA. Ezhelgy daur adebyety. [Ancient Literature] -XIII-XIV gasyrlardagy turkey tyldegy adebyet.- Ekyunshy ret basyluy.-Almaty."Alatau" baspa polygrafyalyq korporatsiasy.-2006.-168b
 Xalyfa Altay Gaqypuly.Gibadatul islam.- Almaty: Beren, 1994.-128b
 Qazaq adebietinin tarihy.On tomdyq. Ezhelgy zhane orta gasyr adebiety [Ancient and Medieval Literature].- Almaty: Qaz Aqparat,2006.-2tom.-448b

- Kelimbetov N. Ezhelgy daur adebyety(Tolyqytyrylyp ekinshy ret basyluy).-Almaty: Ana tili, 1991.-264b
- Kelimbetov N. Ezhelgy daur adebyety.Hrestomatya.Ekinshy kitap.(Qurastyrgan zhane omirbayandyq derekterdy zhazgan filologya gilymdarynyn kandydatyA.Qyraubaeva). – Almaty, Ana tili, 1991. – 280 b
- Esim.G.Hakim Abay. – Almaty: Ata mura, 1994. – 200 b.
- Qozha Ahmed Iasauī. Diuany Hikmet (Aqyl kitabı). Zhinaqty baspaga azirlep, qazaqshaga audargandar: M.Zharmuhameduly, S.Dauituly, M.Shafygy. – Almaty: “Murattas”gylimi zertteu zane baspa ortalygy. – 1993. – 262 b.
- Dauitov S. “Qazaq adebietindegy Qozha Ahmed Iasauī dasturleri”: filol.gyl.d-ry avtorev. ... – Almaty, 2001. – 55 b.
- Nurmuratov S. Nasreddin Rabguzi qissalaryndagydanalyq taglymdar:// Shakarim aley. – 2007. – №1. – 60-63 bb.
- Alibekuly A. Mamlukter kezindegy turki-qypshaq adebieti (Damuy, adebi okilderi, olen olshemy): filol.gyl.kand.avtoref. ... – Almaty, 2005. – 26 b.
- Derbisali A. Islam zhane zaman. – Almaty: Dauir, 2003. – 560 b.
- Zhemenei I. Myrza Haidar Dulattyn “Tarihi Rashidii” adebi zhadiger”:filol.gyl.d-ry .avtoref. ... – Almaty, 2007. – 54 b